

ІСТОРИЧНА АНТРОПОЛОГІЯ ТА БІОАРХЕОЛОГІЯ УКРАЇНИ

К., 2014. — Вип. 1 — 158 с.

Восени 1972 р. мені мимоволі випало бути свідком того, як з галереї визначних вчених на другому поверсі будинку на вул. Грушевського, 4 в Києві, де знаходились інститути секції суспільних наук АН УРСР, знімали портрет визначного вченого-народознавця, засновника вітчизняної антропології Федора Вовка. Ця акція була незначним штрихом всеосяжного наступу тоталітарного режиму на українську гуманітарну науку, що розпочався в Україні після зміни республіканського партійного керівництва. Він супроводжувався звільненнями і навіть арештами науковців, звинувачених в «українському буржуазному націоналізмі», призначеннями нових директорів інститутів, ревізією планів наукових досліджень, переглядом видавничих планів тощо. Одним із результатів цих репресивних дій було розформування групи антропологів — єдиного в республіці антропологічного осередку, створеного 1956 р. за ініціативи акад. М. Рильського та його заступника, д. і. н. Костя Гуслистого при відділі етнографії Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології АН УРСР. Одночасно було ліквідовано також «Матеріали з антропології України» — періодичне антропологічне видання, останнє число якого, відредаговане й уже підписане до друку, було вилучено з друкарні. Лише завдяки ініціативі дирекції Інституту археології АН УРСР частина співробітників була працевлаштована у цій академічній установі, де було створено сектор, а згодом і відділ, що досліджує проблеми української антропології.

Рецензована праця «Історична антропологія та біоархеологія України» — перша за останній час антропологічна збірка, яку підготували співробітниками відділу біоархеології ІА НАНУ та чолі із заввідділу та головним редактором цієї збірки І.Д. Потехіна. У перед-

мові наголошується, що збірка продовжує традиції попередніх колективних видань українських антропологів. Багатообіцяючий напис — «Випуск 1» — на ошатній обкладинці видання дає надію, що збірка стане регулярною, гідною спадкоємицею «Матеріалів з антропології України», серед дописувачів якого були не лише українські вчені, а й науковці з провідних радянських антропологічних центрів — В.В. Бунак, Г.Ф. Дебец, В.П. Алексеєв, Т.І. Алексеєва та ін.

Ознайомлення зі змістом збірника показує, що він відображає тенденції розвитку сучасної антропологічної науки, котра завдяки залученню методів суміжних природничих дисциплін впродовж останніх десятиліть поповнилася новими напрямками досліджень, які стосуються різноманітних сфер життєдіяльності людини. За тематикою і методами аналізу матеріали збірника можна розділити на дві основні групи. До першої з них належать статті, де на підставі традиційних методів висвітлюється проблематика етнічної антропології (Т.О. Назарова, Ю.В. Долженко, Л.В. Литвинова, Т.О. Рудич), друга включає публікації, що їх умовно можна віднести до т. зв. «біоархеології» (І.Д. Потехіна, Л. Ліллі, Ч. Бад, Ю.В. Ушкова, О.Д. Козак, Т.І. Слободян, С.Д. Лисенко, П.К. Макарович, О.В. Мінейко). У збірнику є також стаття, яка ґрунтується на методах палеозоології, порушує питання, дотичне до проблематики антропологічної науки (О.П. Журавльов). Статті розміщено за хронологічним принципом, що є цілком логічним з огляду на різноплановість представлених матеріалів.

Збірка відкривається ґрунтовною публікацією І.Д. Потехіною та її англійських колег Л. Ліллі і Ч. Бад, яка присвячена з'ясуванню харчового раціону давніх популяцій Середнього та Нижнього Подніпров'я. Основу дослідження складають результати аналізу стабільних ізотопів

вуглецю та азоту 113 зразків кісткової тканини людей та тварин (ссавців і риби), що походять з 12 поховальних пам'яток епіпалеоліту—енеоліту. Ця стаття — вдалий приклад застосування сучасної біологічної методики для висвітлення історичної проблематики. Важливим є висновок авторів про те, що прісноводна риба відіграла помітну роль в раціоні мисливців завершального етапу неолітичної доби. Відзначено, що надалі, в добу енеоліту, її споживання дещо зменшується, що, на мій погляд, пов'язано з переходом до відтворювальних форм господарства, зокрема, розвитком тваринництва.

Дві наступні публікації торкаються питань антропології доби бронзи.

У статті Ю.В. Ушкової та О.Д. Козак йдеться про травми на черепах з поховань катакомбної культури, отриманих під час розкопок курганів у пониззі р. Базувлук Нижнього Подніпров'я. Авторки обстежили 45 скелетів, виявивши і детально та кваліфіковано описавши сліди ушкоджень (у двох випадках — множинних) на 5 черепах (чотирьох — чоловічих і одному — жіночому) із 14, представлених принаймні половиною кісток склепіння та лицевого скелета. Це більше третини з них — 36 %, що за висновками Ю.В. Ушкової та О.Д. Козак опосередковано свідчить про складність військово-політичної ситуації в ареалі племен катакомбної культури, котрим був притаманний високий рівень розвитку військової справи. Попри кількісну обмеженість обстеженої серії, слушність цих висновків є очевидною.

Стаття, підготовлена Т.І. Слободян, С.Д. Лисенком і П.К. Макаровичем, містить детальний опис одного із поховань на могильнику комарівської культури Буківна у Східній Галичині, здійсненого за обрядом тілоспалення на місці. Скелет похованої людини представлений лише 581 фрагментом перепалених кісток загальною вагою менше 350 г, що все ж дозволило авторам з'ясувати статево-вікові та деякі морфологічні та функціональні характеристики — це була доросла жінка, котра не зазнала за життя значних фізичних навантажень. Сукупність антропологічних і археологічних даних вказує на те, що вона займала високе соціальне положення. Дослідження вдало демонструє можливості цих наук при вивченні поховань з перепаленими кістками людини.

Питанням антропології етнічних груп, що проживали на теренах України у I — на початку II тис. присвячено три наступні статті збірки.

Стаття Т.О. Назарової підводить підсумки антропологічних досліджень населення Хер-

сонесу I—IV ст. н. е. Авторка зосереджується на краніологічній серії з ґрунтових могил, виявлених під час розкопок некрополя Херсонесу. Матеріал подано у традиційний спосіб — наведено таблиці середніх величин краніологічних ознак, детально викладено підсумки первинної статистичної обробки матеріалу і результати внутрішньогрупових порівнянь, проведено пошук витоків і аналогій, що мав на меті визначити етнічний склад мешканців міста в перших ст. н. е., підраховано їх демографічні показники. За висновками Т.О. Назарової, серед них переважали нащадки грецьких колоністів, статево-вікова структура і смертність яких впродовж тривалого часу (від епохи еллінізму до середньовіччя) залишалась незмінною.

Значні за обсягом матеріали з краніології Чернігова, зібрані за понад столітню історію археологічних розкопок давньоруських некрополів міста, представлені у статті Ю.В. Долженка. Дослідження, що відзначається скрупульозністю аналізу емпіричних даних, засвідчило неоднорідність антропологічного складу жителів колишньої столиці потужного князівства, метрополії, куди прагнули потрапити не лише мешканці її сільської округи, а й вихідці із віддалених регіонів — носії різних за походженням антропологічних типів. Автор виокремлює в чоловічій вибірці два основні морфологічні варіанти — відносно масивний широколиций, який був властивий древлянам, волинянам, тиверцям (це свого часу переконливо показала Т.І. Алексеева), та мезокранний середньолиций (Т.І. Алексеева пов'язувала з полянами). Неоднорідною є і жіноча вибірка, де також виділяється два основні варіанти. Слушність цих висновків Ю.В. Долженка, що ґрунтуються на підсумках статистичного аналізу, є очевидною.

Стаття Л.В. Литвинової присвячена аналізу демографічних характеристик однієї із груп осілого середньовічного населення Нижнього Подніпров'я, яке залишило ґрунтовий могильник Мамай Сурка. Для своїх підрахунків авторка використовує таблиці смертності, застосування яких в палеоантропології має давні традиції. Безперечною перевагою дослідження Л.В. Литвинової є дуже висока чисельність обстежених кістяків (понад 1000 од.), статево-вікові характеристики яких визначались одним і тим же фахівцем. Авторка зафіксувала доволі низьку тривалість життя даної популяцію, що значною мірою пов'язано з високим рівнем дитячої смертності, яка сягала майже 50 %.

Завершальні статті з антропології України, підготовлені авторським колективом, стосуються козацького періоду вітчизняної історії.

Т.О. Рудич узагальнила дані з краніології населення Центральної України XV—XVIII ст., причому більшість матеріалів, залучених до аналізу, походить з добре датованих козацьких цвинтарів XVI — першої половини XVII ст. Авторка виділяє в усіх краніологічних серіях два основних компоненти, що відрізняються між собою переважно за формою голови, розмірами і ступенем горизонтального профілювання обличчя. Їх генетичні витоки, пов'язані здебільшого з різними групами людності Київської Русі слов'янського та неслов'янського походження, сягають початку першої половини II тис. За слушними висновками Т.І. Рудич, у козацьку добу в Середній Наддніпрянщині вже домінував брахікранний відносно широколиций тип з виразно випнутим носом — рисами, які властиві центральноукраїнському антропологічному типові (територіальному варіанту), що досі переважає серед автохтонної людності України.

Стаття О.Д. Козак присвячена аналізу морфологічних особливостей і патологічних проявів на 29 кістяках, досліджених нею на цвинтарі сотенного містечка Стайки, розташованого на правому березі Дніпра. Застосовуючи широкий комплекс новітніх методів антропологічного аналізу, авторка реконструює важливі аспекти життєдіяльності представників козацького стану, які стосуються їх статевих характеристик, трудової діяльності і фізичних навантажень, харчового раціону, травм і захворювань чоловіків, жінок і дітей. Дослідження О.Д. Козак наочно демонструє можливість сучасної антропології в з'ясуванні тих сторін повсякденного життя і побуту козацької людності Середньої Наддніпрянщини, що їх в кращому випадку лише побіжно, та й то зрідка торкаються писемні джерела.

Це до певної міри стосується також статті О.В. Мінейко, де йдеться про захворювання зубів 45 осіб, похованих на цвинтарі козацького сотенного містечка Лютецьки, що на Полтавщині. Авторка фіксує дуже високий відсоток захворювання карієсом та інших хворобливих змін зубо-щелепного апарату, слушно пов'язуючи їх з умовами життя представників козацького стану цього населеного пункту (одноманітний харчовий раціон, багатий вуглеводами, якість води для пиття тощо). Привертає увагу ґрунтовність фахового підходу, властивого даній публікації.

Завершальна стаття збірки, підготовленої О.П. Журавлевим, присвячена аналізу палеозоологічного матеріалу, виявленого під час розкопок давньоруського поселення XI—XII ст. в уроч. Реутове неподалік Канева. За висновками автора, важливу роль в господарській діяльності його жителів відігравало тваринництво — свинарство та розведення великої рогатої худоби, що було зумовлено наявністю належної кормової бази, пов'язаної з досить високим рівнем землеробства та ландшафтними умовами.

Отже, за порушеною проблематикою, методикою, рівнем аналітики рецензована збірка цілком відповідає вимогам до сучасних антропологічних досліджень, хоч це не означає, що авторському колективу вдалось повністю уникнути певних недоліків і прорахунків. Їх можна згрупувати в такий спосіб:

1. У передмові збірки стверджується, що в ній «... представлені різнопланові дослідження, які дають точний зріз сучасного стану антропологічної науки в Україні» (с. 4). Це не зовсім точно, оскільки в Україні проводяться і дослідження сучасного населення, пов'язані з антропологічним аспектам етногенезу українців та інших народів Центрально-Східної Європи. Ця проблематика знайшла відображення в окремих монографічних дослідженнях і численних статтях, опублікованих як у вітчизняних, так і зарубіжних виданнях (див., наприклад: Сегеда 2001, 2012, 2013 тощо).

2. У деяких статтях відсутні посилання на праці попередників, які порушували схожу проблематику. Це, зокрема, стосується статті Ю.В. Ушкової та О.Д. Козак, де було б доцільно подати бодай лаконічну інформацію про статтю М.Ю. Ушакова (1973), який започаткував вивчення травм на черепах давнього та середньовічного населення України (Ушаков 1973).

3. Читаючи окремі статті, розумієш, що часи, коли над науковими текстами працювали літературні редактори, канули в небуття. Це у першу чергу стосується статей Т.О. Назарової та Л.В. Литвинової, що містять багато виразів і формулювань, які не відповідають нормам російської та української літературної і наукової мов, на кшталт «*был сделан анализ*» (с. 38) замість «*был проанализирован*» чи «*был проведен анализ*»; «*вивчення демографічної ситуації населення*» (с. 85) замість «*вивчення демографічної ситуації, що склалась серед населення*» чи «*вивчення демографічних характеристик населення*» і т.п.

4. Шукаючи аналогії морфологічним компонентам, які виокремлюються в давньоруських краніологічних серіях м. Чернігова, Ю.В. Долженко звертається до антропологічної класифікації середньовічних східних слов'ян, запропонованої В.Д. Дяченком. Це не зовсім логічно, оскільки вона була піддана аргументованій критиці, не діставши підтримки з боку інших фахівців-антропологів (Алексеева 1999, с. 15; Сегеда 2001, с. 27–28).

4. Назва статті Л.В. Литвинової не відповідає її змістові, оскільки в ній йдеться не про все населення Нижнього Подніпров'я, а лише про жителів одного, хай і відносно багатолюдного, поселення цього регіону в добу середньовіччя.

5. Стаття Т.І. Рудич була б ще більш інформативною, якби авторка використала в ній результати дослідження польського антрополога Анджея Маліновського, який провів та опублікував індивідуальні виміри черепів із Козаць-

кої могили м. Львова (XVII ст.), де було поховано 73 особи з війська Богдана Хмельницького, що загинули чи померли під час облоги міста (Malinowski 1981).

5. Фізичні риси жителів козацького сотенного містечка Стайки не знайшли належного висвітлення в статті, вміщеній в збірці, оскільки в ній відсутні краніологічні дані. Це сталося не з вини автора, оскільки їх, як повідомляється чомусь в наступній статті збірки (с. 131), вивчав інший фахівець. Все ж доцільність публікації в одному виданні всього комплексу даних, отриманих в процесі вивчення однієї популяції на підставі різних методик, безсумнівна.

Ці зауваження, безумовно, мають характер дружніх порад, які, на мій погляд, слід врахувати під час підготовки наступного числа рецензованого видання. Сподіваюсь, що його поява не за горами.

С.П. СЕГЕДА

Алексеева Т.И. История изучения антропологического состава восточных славян // Восточные славяне. Антропология и этническая история. — М., 1999. — С. 19–29.

Сегеда С. Антропологічний склад українського народу (етногенетичний аспект). — К., 2001.

Сегеда С.П. Антропологічна концепція Ф.Вовка: раціональне зерно і данина часу // Человек в истории и культуре. — Одесса, 2012. — Вып. 2. — С. 336–355.

Сегеда С.П. Некоторые вопросы происхождения славян в свете данных антропологии // Вестник антропологии (Научный альманах). — М., 2013, — № 4 (26) — С. 128–137.

Ушаков М.Ю. До травматичної краніології давнього населення України // Матеріали з антропології України. — К., 1973. — Вып. 7. — С. 80–87.

Malinowski A. Materiały kranologiczne z byłego zakładu antropologiczno-etnologicznego UJK we Lwowie // Źródła do badań biologii i historii populacji słowiańskich. — Poznań, 1981. — S. 125–145.

Н.С. К о т о в а. Древнейшая керамика Украины

К.; Харьков: Майдан, 2015. — 153 с.

Рецензована книга одного з провідних фахівців неоліту України, д. і. н. Н.С. Котової, потрапила до мене випадково. Попри те, що вона була надрукована рік тому, а її авторка є співробітницею Інституту археології НАН України — монографії немає ні в бібліотеці ІА НАН України, ні в колег, ні в продажу. Подібна секрет-

© Л.Л. ЗАЛІЗНЯК, 2016

ність додала інтриги до процесу знайомства з працею про становлення неоліту України.

Монографія щедро ілюстрована власними малюнками неолітичної кераміки. Вона містить докладну класифікацію неолітичного посуду України. Провідною ідеєю книги є спроба аргументувати припущення, що неолітизація України розпочалася в другій половині VII тис. до н.е. неолітичними землеробами